

Борзенко О. І. Проблема читача в осмисленні Олександра Білецького. У статті досліджується концепція читача у літературознавчій спадщині видатного вченого Олександра Білецького. Показано, що науковець в осмисленні ролі читача значною мірою спирався на теоретичні здобутки харківської філологічної школи. Він запропонував власний кваліфікований погляд на роль читача у процесі художньої комунікації, обґрунтував типологію «читачів-сучасників» та «читачів-нащадків». Оригінальною знахідкою Білецького є запровадження дефініції «читача, що взявся за перо».

Ключові слова: комунікація, література, автор, читач

Борзенко А. И. Проблема читателя в осмыслении Александра Белецкого. В предлагаемой статье изучается концепция читателя в литературоведческом наследии выдающегося ученого Александра Белецкого. Показано, что в ходе выработки своей точки зрения исследователь существенно использовал теоретические открытия харьковской филологической школы. Опираясь на харьковскую научную традицию, он предложил собственный взгляд на роль читателя в процессе художественной коммуникации, обосновал типологию «читателей-современников» и «читателей-потомков».

Ключевые слова: коммуникация, литература, автор, читатель

Borzenko O. I. O. Beletskiy about a reader. The role of reader in conception of the known scientist is explored in this article. In this conception he used the theoretical bases of Kharkov philological school. Studies offered an own look on the role of reader in literary communication. He selected «readers-contemporaries» and «readers-descendants». The special interest causes determination of «reader which a pen put to the paper».

Keywords: communication, literature, author, reader

Теоретична спадщина видатного науковця Олександра Івановича Білецького і сьогодні не втратила свого значення. Більшість його праць заслужено увійшли до класичного фонду українського й російського літературознавства. Серед них значний інтерес становить стаття «Про одне з чергових завдань історико-літературної науки (вивчення історії читача)» [2].

Так сталося, що в українській науці про літературу ідеї Білецького щодо дослідження історії читача майже не прищепилися. Вони були частково використані у 20-х роках минулого століття [1; 3; 4; 7; 8], а пізніше знайшли певний вияв хіба що в працях Григорія Сивоконя [6].

Статтю про читача умовно можна віднести до ранніх праць Білецького. Вона виявляє відчутну залежність від кола ідей харківської філологічної школи, серед яких на той час значну роль відігравали теоретичні погляди Олександра Потебні.

Концепція історії читача була розроблена Білецьким у 1921 році – тоді він виступив із доповіддю на засіданні історико-літературної секції Харківського наукового товариства. Незабаром у другому числі журналу «Наука на Україні» за 1922 рік побачив світ повний текст розвідки.

Спочатку, як і належить, пропонується постановка питання: на думку автора статті, наука про літературу тривалий час віддавала перевагу всебічному осмисленню твору та його автора, натомість вивчення читача як чинника літературного процесу відходило на

другий план. Учений переконаний: історія літератури без урахування особливостей читачького середовища «не має ґрунту під ногами... вона однобічна, вона неминуче буде пропонувати висновки, висловлені лише наполовину; якими б точними вони не були у своїй першій частині, однак без другої половини ми для жодного з її моментів не зможемо одержати результату» [2:95].

Виходячи з того, що читач є повноправним учасником процесу художньої комунікації, Білецький пропонує принципово важливу тезу. На його думку, саме читач дозволить визначитись із відбором матеріалу для історико-літературного вивчення: «Звичайно, не все, що дійшло до нас у словесній формі, гідне стати предметом нашого вивчення. Відбір є неминучим – іншого критерію відбору, окрім голосу читачів, у нас немає. Будь-які спроби встановити естетичну вартість літературного твору безвідносно до питання про сприйняття цього твору досі зазнавали невдачі» [2:97].

Прикметно, що задовго до появи школи рецептивної естетики, саме Білецький наголосив на пріоритетній ролі читача в історико-літературному процесі. «Пора нам визнати, – зазначив дослідник, – що твір є художнім чи нехудожнім, першорядним чи другорядним лише в свідомості читачів: це вони відкривають у ньому красу, це вони створюють його «ідею», ідею, про яку часто навіть і не підозрює письменник» [2:97].

Учений добре усвідомлює труднощі, які можуть постати перед тим, хто береться за

осмислення історії читача. На його думку, це насамперед стосується неоднорідності читачького середовища: «...замість звичайної одноповерхової будівлі... доведеться звести, створюючи історико-літературну схему епохи, споруду на декілька поверхів, іноді й з прибудовами» [2:97]. Науковець слушно зауважує, що немає жодних підстав нехтувати однією читачькою групою й віддавати перевагу якійсь іншій, навіть і тій, що веде перед у суспільному розвитку доби. Він правомірно підкреслює, що «в історії літератури, можливо, навіть відчутніше, ніж в історії інших мистецтв – нагадують про себе ті ґрунтові води (переживання, сила традиції), котрі, збираючись непомітно в одну епоху, в наступну раптово вихлюпуються назовні, затоплюючи поверхню» [2:98].

Таким чином, Білецький закономірно приходить до визнання потреби класифікації явищ кожної літературної епохи за читачькими групами. Поряд із цим він ставить ще одне важливе завдання – розглянути читачькі групи не лише з точки зору їх соціального значення, але й з огляду на стосунки цих груп і письменника.

У концепції вченого вагому роль відіграє «уявний читач». Про нього Білецький зазначає таке: «Письменник... завжди звертається до якогось уявного співрозмовника: цей фіктивний читач може й не належати до середовища, за яким спостерігає поет, і навіть до його сучасників: через їх голови поет бачить його десь у майбутньому...» [2:98]. Неважко помітити, що й тут ідеї дослідника багато в чому випереджають теорію рецептивної естетики. Білецький хоча й не оперує поняттями імпліцитного реципієнта та горизонту сподівань, однак на ділі виявляє не менше проникливості в осмисленні ролі уявного читача в художньому творі. Він переконаний, що студії читача якраз і слід розпочинати з читача уявного. «Вивчаючи поетів, ми рідко враховуємо цих уявних співрозмовників, – зауважує він, – а між тим саме вони нерідко стали б нам у пригоді в наших зусиллях досягнути й прийоми творчості й усю поетику автора...» [2:98].

У зв'язку з цим дослідник пропонує спостереження, які стосуються різних типів уявних співрозмовників: у виняткових випадках це може бути кращий із реальних читачів-сучасників, іноді – хтось із нащадків, нарешті, в ролі уявного співрозмовника подекуди постає неук, представник натовпу, від якого прагне втекти поет. Білецький спеціально підкреслює, що ідея уявного співрозмовника

зберігається і в останньому випадку, оскільки, «без діалогу немає творчості...» [2:100]. Отже, уявний читач – це, сказати б, «читач з авторського погляду»; він віддзеркалює насамперед авторську готовність до діалогу, закладену в самому тексті твору.

Наступним кроком, що його здійснює вчений у розробці своєї концепції, є звернення до читача реального, розкриття специфіки такого читача. Тут визначальним виступає поділ на читачів, котрі є сучасниками автора, та читачів-нащадків, відділених від автора значною часовою дистанцією.

Читачькі смаки й уподобання, що стосуються поточного літературного продукту, на думку дослідника, співвідносяться з двома групами: це, з одного боку, сліпі шанувальники митця, а з другого, глуха більшість; причому в обох випадках навряд чи припустимо говорити про об'єктивність в оцінках: «Певна частина сучасників радіє, знайшовши в поеті рупор для висловлювання власних почуттів і прагнень; інша зберігає до нього байдужість...» [2: 100]. Суб'єктивізм читача-сучасника виразніше виявляється з роками, коли змінюються літературні смаки й уподобання. Для ілюстрації думки Білецький пропонує цікаві спостереження. «20-і – 30-і роки ХІХ століття, – зауважує він, – у підручниках уперто іменуються пушкінською епохою, тоді як Пушкін та його читачі в невеликому читачькому середовищі тих часів були дуже скромним гуртом... рядовий читач просто не відчував цього гуртка» [2:100]. І далі вчений наводить промовисті факти, що стосуються розповсюдження посмертного видання творів Пушкіна: книжки нав'язувалися читачам через губернаторів та справників, однак більшість примірників повернулася до видавця, лише деякі було придбано (очевидно, за настійною «рекомендацією» керівництва) чиновниками губернських канцелярій. «Потреби в Пушкіні у пересічного читача пушкінського періоду російської літератури не було, – наголошує Білецький, – а потреба в Булгаріні, Сенковському, Марлинському була» [2:101]. У такий дещо парадоксальний спосіб учений намагається вказати на чітке розмежування між читачем – сучасником автора і читачем, який приходить через десятиліття та вже з певної часової перспективи робить свій вибір.

Часова відстань посутньо змінює перспективу: «...приходить читач-нащадок, читач, який здійснює відбір, суддя та інтерпретатор» [2: 101]. Властивістю такого читача є бажання «засвоїти» твір, зробити його ко-

рисним для свого етичного й естетичного використання» [2:102]. Відповідно Білецьким запроваджується категорія читача, який нав'язує творові власне сприйняття, активізуючи енергію співтворчості. Неважко спостерегти, що, як представник харківської філологічної школи, учений розвиває ідеї Потебні, висловлені у фундаментальній праці «Думка і мова», згідно з якими «рецепція поетичного твору – це інверсія процесу творення» [9:23]. Як підкреслював Потебня, «мистецтво є мовою митця, і як за допомогою слова не можна передати іншому свої думки, а можна тільки пробудити в ньому його власну, так не можна її повідомити й у творі мистецтва; зміст цього останнього (коли він закінчений) розвивається не в митцеві, а в тих, хто розуміє» [5:30]. У згоді з твердженням свого славетного попередника про те, що «оповідання живуть цілими століттями не заради свого буквального смислу, а заради того, який у них може бути вкладений» [5:30], Білецький якраз і пише про «читача, котрий нав'язує». Заслуга вченого полягає передусім у тому, що він спрямовує теоретизування Потебні у сферу практичного застосування.

У роздумах Білецького прочитується ще й суголосне модерним інтелектуальним пошукам прагнення вказати на умовність і відносність того, що пропонувалося традицією як усталене й вічне. Це стосується насамперед класичних творів: дослідник підкреслює відносність нашого сприйняття класики. Очевидно, не випадково, характеризуючи ситуацію, пов'язану з «читачем, який нав'язує», він не без іронії зауважує, що саме з часом «у «Дон-Кіхоті» знайдуть відображення вічної антитези ідеалізму й реалізму, вічної трагедії ідеаліста, котрий зіткнувся з грубою правдою буденності; в «Гамлеті, принці датському» відкриється світовідчуття, характерне для цілої країни, для цілої епохи тощо» [2:102].

Практичний підхід Білецького виявляється у виділенні різних типів читачів-нащадків: одні нав'язують творові ідеї, інші – образи. Нав'язування ідей визначається переважанням етичного сприйняття над естетичним, простіше кажучи, читач нерідко «виправдовує» власні ідеї апеляцією до мистецького твору (Білецький у зв'язку з цим дотепно зауважує, що виробити своє етичне розуміння значно легше, ніж обґрунтувати естетичну оцінку). Характерний приклад – нав'язування

ідей у критиці, коли фактично здійснюється переклад «з мови поезії на мову прози», відтак твір може зводитися навіть до партійного гасла або стимулу публіцистичної думки [2:102].

Нарешті справжньою знахідкою дослідника стає його дефініція «читача, що взявся за перо». Характеризуючи таких читачів, Білецький підкреслює, що вони «беруться за перо не тому, щоб переробляти, доповнювати, видозмінювати чуже – і скромно передавати це іншим, не стираючи імені початкового автора; ні, вони самі хочуть творити, і якщо їм бракує уяви, на допомогу приходять читачька пам'ять та мистецтво комбінування, набуте шляхом вправ та іноді розвинене настільки, що нам важко відрізнити їх від питомих справжніх письменників» [2:103]. Саме цю методологічну пропозицію Білецького найбільш плідно використало українське літературознавство – у надзвичайно цікавих працях Ієремії Айзенштока [1] й Миколи Зерова [4], що побачили світ у 20-х роках минулого століття ще до остаточного утвердження радянського догматизму в науці.

Роздуми Білецького про «читача, що взявся за перо» цікаві також з огляду на актуальну сьогодні наукову проблематику, яка стосується теорії постмодернізму. Учений слушно відзначив, що такі читачі активізуються в перехідні епохи, для яких властиві певна культурна пересиченість і невизначеність. Уже характеризуючи ситуацію своєї доби, Білецький зауважує масову появу таких читачів, виділяючи цей факт як своєрідний симптом: «Читач якщо цілковито не викоринив іще письменника, то принаймні сильно потіснив його своєю продукцією» [2:105].

Запропонований вище коментар покликаний довести, що праця Білецького про читача, опублікована 1922 року, дозволяє сучасному літературознавцю наблизитися до вирішення цілої низки важливих і актуальних проблем передусім історико-літературного характеру. Власне, й наш коментар до статті Білецького можна потрактувати у світлі поглядів вченого: наше прочитання, слід визнати, теж не вільне від «нав'язування ідей» у сприйнятті цієї по-справжньому глибокої й водночас недооціненої українською наукою розвідки, яка, поза сумнівом, належить до кращих здобутків харківської філологічної школи. Ясна річ, подальше дослідження внеску Білецького у вивчення історії читача має значну наукову перспективу.

Література

1. Айзеншток І. Я. Котляревський і українська література / Ієремія Айзеншток // Українські пропілєї : Котляревщина. — К. : ДВУ, 1928. — С. 9—121.
2. Белецкий А. И. Об одной из очередных задач историко-литературной науки (изучение истории читателя) / А. Белецкий // Наука на Украине. — 1922. — № 2. — С. 94—105.
3. Довгань К. Чергова проблема (Нариси про читача) / Кость Довгань // Життя й революція. — 1926. — № 2/3. — С. 73—82.
4. Зеров М. К. Українське письменство ХІХ ст. / Микола Зеров // Зеров М. К. Твори: в 2 т. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 4—245.
5. Потебня О. О. Думка і мова / Олександр Потебня // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / [за ред. М. Зубрицької]. — Л. : Літопис, 1996. — С. 25—39.
6. Сивокінь Г. М. У вимірах сприймання. Теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функцій / Г. М. Сивокінь. — К. : Фенікс, 2006. — 304 с.
7. Тарнавський В. Квітка в розумінні сучасників / Вадим Тарнавський // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. : Збірник на 150-річчя народження. 1778—1928. — Х. : Український робітник, 1929. — С. 43—64.
8. Филипович П. Соціальне обличчя українського читача 30—40-х років ХІХ століття / Павло Филипович // Життя й революція. — 1930. — № 4. — С. 129—145.
9. Фізер І. Психолінгвістична теорія Олександра Потебні / Іван Фізер // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / [за ред. М. Зубрицької]. — Л. : Літопис, 1996. — С. 23—24.